

לדמותה של רחל / יהודה ראק

ההבדל היסודי ביותר בין עבודת ה' לבין עבודת אלילים היא, שהעובד אלילים מכיר באלוהות הרבה בעוד שהעובד ה' מכיר רק בא-ל אחד בורא שמים וארץ. אך יש הבדל גם באופי העבודה: אלילים הם שייכים למסגרת הטבעית, הם אינם בוראי שמים וארץ אלא כפופים לחוקי שמים וארץ. הם כחות שמושפעים, לא רק משפיעים. ממילא, ניתן להפעילם על ידי אי-אלו מעשים - אמירת מלות כישוף או תפילות, עשיית פעולות מוגדרות של קסם וכו'. גם ניחוש והעלה באוב וכיו"ב כלול בזה - האדם מפעיל את המערכות האליליות לא רק בכדי להשיג את מטרותיו אלא גם בכדי להשיג אינפורמציה. לעומת זאת הקב"ה הוא בורא שמים וארץ, הוא אינו כפוף לשום מסגרת אלא רק פועל בחכמה. ניתן לדבר עמו, והוא ישמע, לעשות זכויות, והוא ייטיב עם הזכאי, אך לא כמושפע בהכרח אלא כפועל בחכמה להיטיב עם אוהביו.

לעיתים אדם שעקרונית עובד את ה', ומכיר שכלית בבריאת שמים וארץ על יד הקב"ה, נכנס באמונתו פגם של תפיסה אלילית. הוא מנסה להשפיע על מערכות שמים על ידי מעשים; הוא מתפלל, אך לא כנכנע לפני המקום, אלא כפועל על ההשגחה. הוא עושה זכויות, לא מפני שה' חפץ בכך, אלא כדי להשיג את מטרותיו. אמונתו היא אמנם אמונה בה' ולא באלילים, אך אמונתו אינה תמימה אלא יש בה פגם של תפיסה מכאניסטית-פאגנית ביחס להשגחה. התורה הרבתה איסורים לגבי עבודה כזאת - איסורי מנחש ומעונן, קוסם קסמים ועוד. נראה בהמשך שרחל אמנו חטאה בחטא זה, ושלבסוף שבה מחטאה.

בתחלה רצה יעקב לשאת רק את רחל באהבתו אותה - 'ויאהב יעקב את רחל, ויאמר אעבדך שבע שנים ברחל בתך הקטנה (כט, יח). בעקבות מעשה המרמה של לבן, הוא נשא את לאה ורק לאחר מכן את רחל, ועדיין בעיניו היא היתה העיקרית: 'ויבא גם אל רחל ויאהב גם את רחל מלאה (ל)'. ה' רואה שנוצר מצב שמעמדה של לאה במשפחה טפל לזו של רחל, ולכן פועל לאזן את המצב: 'וירא ה' כי שנואה לאה, ויפתח את רחמה ורחל עקרה! שני גורמים קובעים את מעמד האשה במשפחה: קביעת הבעל מי היא האשה העיקרית, במקרה דגן - רחל האהובה; ומי שהיא אם הבנים. על ידי שלאה יולדת ולא רחל, היא מקבלת מעמד כאם המשפחה.

בשלב זה נכנסת רחל לתמונה כדמות פועלת בסיפור. 'ותרא רחל כי לא ילדה ליעקב, ותקנא רחל באחיתה, ותאמר אל יעקב הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי (ל, א)'. אין זו רק כמיהה טבעית לבנים, אלא מה שמניע אותה הוא קנאתה במעמד אחותה כאם המשפחה. היא יודעת שאם רק תוכל ללדת, תשוב להיות האשה העיקרית במשפחה.

יעקב מוכיח אותה: 'ויחר אף יעקב ברחל, ויאמר התחת אלקים אנכי אשר מנע ממך פרי בטן? (ב)'. מכאן שרחל בפנייתה ליעקב ראתה אותו כמקור עקרונותיה.

שהרי אם רק רצתה שיתפלל עליה, בוודאי לא היה מגיב כך. נראה שחשבה שעשה מעין מה שמתאר רש"י (על ד, יט) בשם חז"ל שעשו דור המבול: 'כך היה דרכן של דור המבול, אחת לפריה ורביה ואחת לתשמיש, זו שהיא לתשמיש משקה כוס של עקרין כדי שתעקר וכו' [הרמב"ן פירש שכעס עליה משום שניכר משאלתה שחשבה שתפלתו תועיל בוודאי, ולא הבינה שעדיין זה ביד ה'. קצת קשה, שהרי לשון דברי יעקב, 'התחת אלקים אנכי', מורה בפשטות שחשבה רחל שזה בידו ולא ביד אלקים, לא שחשבה שבידו להתפלל לאלקים. מכל מקום אם כדברי הרמב"ן, כבר כאן נכרת נימה מכאניסטית בעבודת ה' של רחל]. מכל מקום באופן ראשוני סמכה על מקור טבעי כמקור צרתה, ורק לאחר מכן בעקבות נזיפת יעקב הבינה שעקרותה היא מאת ה' ופנתה אליו.

אך נראה שגם אז לא השכילה להבין שצריכה להכנע לפני ה' ולהתפלל אליו. רחל נותנת את בלהה שפחתה ליעקב, שעל ידי כך תלד בלהה בנים שיקראו על שמה של רחל, ועל ידי כך תחשב, פורמלית, אם לבנים. רש"י (על ל, ג) מביא מחז"ל דו-שיח מעניין בין רחל ליעקב: 'אמרה לו, זקנך אברהם היו לו בנים מהגר (כלו' אע"פ שכבר היו לו בנים מהגר), וחגר מתניו כנגד שרה. אמר לה, זקנתי הכניסה צרתה לביתה. אמרה לו, אם הדבר הזה מעכב, הנה אמת'. ניכרת כאן נימה של יחס מאגי-מכניסטי מצד רחל להשגחה. רחל לא מבינה את הכנסת הצרה כזכות שבגללה רצה ה' להיטיב עם שרה, אלא כ'דבר מעכב'. היא חושבת שעל ידי פעולות מוגדרות, ניתן להשפיע על ההשגחה. גם ללא דברי חז"ל, ניתן לראות בדבריה נימה דומה. שכן יש להשוות את דברי רחל כאן לדברי שרה. שרה אמרה, 'הנה נא עצרני ה' מלדת, בא נא אל שפחתי, אולי אבנה ממנה'. שרה מקדימה את דבריה בהכרה הברורה שהעקרות היא מאת ה', מה שאין כן רחל, וכשמדברת על האפשרות שתלד השפחה, אומרת 'אולי', שוב מה שאין כן רחל. שרה מבינה שכשם שה' מנע ממנה לידה ממש, כך יש סיכוי שימנע ממנה גם בן על ידי שפחתה. רחל רואה את עקרותה כפגיעה מסוימת על ידי ה', שאין סיבה שתחול גם על שפחתה. ברור לה שתוכל לעקוף את הפגיעה על ידי עשיית המעשים המתאימים.

בקריאת שם בנה דן, אומרת רחל, 'דנני אלקים וגם שמע בקלי ויתן לי בן'. במקומות אחרים בהם מופיעה הלשון 'שמיעה בקול' כקבלת תפלה על ידי ה' (ראה במדבר כא, ג; יהושע י, יד; שופטים יג, ט; מלכים א יז, כב), מתוארת תחלה תפלת האדם. כאן תפלת רחל לא מתוארת, על אף שברור מדבריה שהתפללה. כמו כן, זהו המקום היחיד שהאדם עצמו ולא הכתוב מציין שה' 'שמע בקולו'. לשון זו מורה לא רק על קבלת תפלה, אלא על ציות. לשון זו נפוצה הרבה יותר לגבי ציות האדם לה'. כקבלת תפלה, בדרך כלל באה להדגיש איזה נס גדול וכיו"ב (עייין בפסוקים הנ"ל). כאן כנראה היתה תפלת רחל תפלה מכאנית, תפלה כמעשה שנועד להשיג תכלית מבוקשת, ולכן אין הכתוב מתאר את תפלתה במפורש. ניכר בדברי רחל טון של גאווה בכך שהצליחה להפעיל את

המערכות האלוקית להשגת יעדיה. ה' הפעיל נגדה דין אך על ידי תפלה ונתינת בלהה ליעקב, הצליחה לסכל את הצרה. בשם נפתלי, אומרת רחל (ח), 'נפתולי אלקים נפתלתי עם אחתי גם יכלתי'. היא מדגישה את נצחונה על לאה תוך ניצול המערכות האלקיות, לא את היחס לה' (בפירוש השורש 'פתל', עיין ברש"י. אמנם את 'עם אחתי' פירשנו כאן באופן שונה ממנו).

גם בפרשת הדודאים (יד-טו), נכרת אותה מגמה. הדודאים הם בעלי סגולת ילודה (ראה ראב"ע וספורנו), ורצתה על ידי הסגולה הטבעית לגבור על הגזירה האלקית. שוב ניכר שרחל רואה את ההשגחה האלקית כחלק מהמערכת הטבעית, כפועל בכפוף לאותם החוקים.

בסופו של דבר כאשר אמנם יולדת רחל, אין זה כתגובה לשום מעשה שלה, לא של נתינת שפחה, לא של שימוש בדודאים, ולא של תפלה תכליתית. 'ויזכר אלקים את רחל, וישמע אליה אלקים, ויפתח את רחמה'. אין כאן שמיעה בקולה אלא רק שמיעה אליה, ה' ראה את כאבה וצערה וזכר אותה. התורה מדגישה כאן את אי-הכפיפות של ה' למעשי רחל, שהרי כאשר שמע את צרתה, ענה לה אפילו ללא שום מעשה מיוחד שלה.

כשעזבה משפחת יעקב את בית לבן, נאמר (לא, יט), 'ולבן הלך לגזז את צאנו, ותגנב רחל את התרפים אשר לאביה'. רש"י מביא מב"ר: 'להפריש את אביה מעבודה זרה נתכוונה'. אלא שעל זה קשה תמיהתו של ראב"ע: 'ואילו היה כן, למה הוליכה אותם עמה ולא טמנתם בדרך?' ראב"ע עצמו מפרש, 'והקרוב שהיה לבן אביה יודע מזלות, ופחדה שאביה יסתכל במזלות לדעת איזה דרך ברחו'. לכאורה, עדיין ניתן לשאול את אותה הקושיה. אלא ברור שכוונת ראב"ע לומר שלא נסתה כלל להתנגד לע"ז, אלא גנבתם למטרה אחרת - למנוע את ידיעת אביה את בריחתם, ואין לומר שרחל מתנגדת לעבודת אלילים עצמה. גם אם כדבריו שלא היתה לרחל שום זיקה, לא שלילית ולא חיובית, לתרפים, נראה שיש בזה משום חטא שהחזיקה את התרפים ולא נפטרה מהם. על שיטת ראב"ע קשה, שהוא מניח פרטים שחסרים בפסוקים. נראה, שראב"ע צודק שלא היתה כאן מגמה של מניעת ע"ז; אלא שאדרבה, רחל רצתה את התרפים לעצמה. התרפים במקרא הם אמצעי לידיעת עתידות, והיו אנשים כלבן (לא, ל) שאף עשו אותם לאלים. אך השימוש הראשוני שלהם הוא להגדת עתידות ולאן דווקא כאלילים לעבודה (עיין רמב"ן על לא, יט, ובמאמרו של ר' אמנון בזק במגדים כד), ולכן אין לומר שממש עבדה אותם כאביה. רחל רצתה את התרפים לשם ניחוש.

בשורש הדברים נראה, שאמנם רחל קבלה את אלקי יעקב, ופניותיה בענין ההולדה היו אליו. אך תפיסתה היסודית היתה מאגית, ודבר זה השפיע על אופן התייחסותה להשגחה, כאמור לעיל. ולא ראתה רחל סתירה של ממש בין עבודת ה' לבין הניחוש בתרפים.

נדלג למיתתה של רחל (לה, טז-כ). רחל קוראת לבנה, 'בן-אוני'. השורש 'און' משמעותו בדרך כלל כח, וזה לכאורה לא רלוונטי כאן, שהרי משמע שהשם קשור בנסיבות הקשות של לידתה (שהרי קריאת השם אינה סמוכה לבשורה, 'כי גם זה לך בן', אלא נאמר תחלה 'ויהי בצאת נפשה כי מתה'). בב"ר (פב, ט) מבואר השם: 'בר צערי בלשון ארמי'. הרמב"ן לא קבל שיהיה השם בארמית, שהרי כל שאר השמות בעברית, ופירש לשון אנינות ואבלות (כמו 'לא אכלתי באוני'), אך גם זה קשה, שהרי האבלות באה לאחר המיתה, לא לפני, והיא תגובה של אחרים, לא של המת עצמו. נראה לפרש את השם מלשון 'און', שמשמעותו עמל וכעס, ובא ספציפית לגבי תרפים כחסרי תועלת: 'כי התרפים דברו און, והקוסמים דברו שקר (זכריה י, ב) וכן 'כי חטאת קסם מרי, ואון ותרפים הפצר (שמואל א טו, כג)'. נראה שרחל הבינה שיסוריה ומיתתה בלידתה באים על חטא התרפים בפרט, ועל ההבל של נסיונותיה להשפיע באופן מאגי על מערכות שמים, בכלל, ובטאה תחושה זו בשם בנה. [רש"י (על לא, לב) מביא את דעת חז"ל שאומרים שמתה רחל מאותה קללה של יעקב עם אשר תמצא את אלקיך לא יחיה (לא, לב)'. אם נצרף לזה את פירוש הספורנו, שלא יחיה, לא משום הגניבה אלא משום החטא של התרפים, נמצא שדברי חז"ל כאן קרובים לפשט כפי שעולה מקריאת השם 'בן-אוני'].

[מעניין להשוות את מיתת רחל למיתת אשת פנחס בן עלי (שמואל א ד, יט-כב). הלשונות מאוד דומים ('וכעת מותה ותדברנה הנצבות עליה אל תיראי כי בן ילדת'), וגם שם יש אשה שמקשה בלדתה, מתבשרת על בן, ותוך מיתתה קוראת שם. גם שם השם 'איכבוד' קשור בחטא ועונש (אמנם לא עונשה אלא עונש ישראל). החטא שם, ההתייחסות לארון ה' כאמצעי מאגי לנצחון במלחמה, דומה רעיונית לחטא אצלנו. תודה לר' אמנון בזק שהעיר לי על ההשוואה].

רחל, בהכירה שנענשה על חטא התרפים, בעצם מבטאת הרהורי תשובה. נראה שמגמה זו של תשובה החלה עוד קודם לכן: שהרי יש לשאול, אם נגזר עליה למות, מדוע נדחתה מיתתה עד עכשיו? מדוע דווקא בדרך בכניסה לארץ, ועוד לאחר העלייה לבית אל, ולא קודם לכן? נראה, כי חסד עשה עמה ה' לאפשר לה תשובה קודם מיתתה, שאין מיתה מכפרת ללא תשובה. מיד לאחר שנצטווה יעקב לעלות לבית אל, 'ויאמר יעקב אל ביתו ואל כל אשר עמו, הסירו את אלהי הנכר אשר בתכם... ויתנו אל יעקב את כל אלהי הנכר אשר בידם... ויטמן אתם יעקב תחת האלה אשר עם שכם (לה, ב-ד)'. הכתוב מעיד שנתנו את 'כל אלהי הנכר', ואם כן התרפים של רחל בוודאי בכלל (ועוד, שיתכן שהלשון 'אל ביתו ואל כל אשר עמו', רומז לרחל). אם כן כאן עזבה רחל את החטא. אך עדיין לא באה עליה המיתה, אלא מתה רק לאחר העלייה לבית אל. נראה שמיתתה נדחתה כדי שתזכה גם לכפרה במקום מקדש [אפשרות אחרת היא, שאכן מתה לפני העלייה לבית אל, והפסוקים מ'ויהי עוד כברת ארץ (טז) עד

סוף פסוק כ, קודמים כרונולוגית לפסוק ה או לפחות לפסוק ו, אלא שלא רצה הכתוב להפסיק בין ההכנות לעלייה לבית אל לבין העלייה עצמה, ולכן נדחתה הפרשה עד לאחר סיפור בית אל עם הנסיעה ממנה]. וכשמתה בלידת בנה, הביעה את חרטה בקריאת שמו 'בן-אוני', ומתה מתוך תשובה.

חז"ל במקומות שונים רואים את רחל כצדקת מתחלתה. נראה, שבדומה למה שעשו לגבי בעלי תשובה אחרים (כגון דוד), רצו לראות את דמותה של רחל לאור תשובתה בסופה, ללמדך שגדולה תשובה שנעשים לו זדונות כזכויות. כך בו במקום שחטאה רחל, מדגישים חז"ל את זכותה. מקום שנאמר בתורה 'ותקנא רחל באחתה (ל, א)', ודאגה לחרפה שלה עד שלבסוף אמרה 'אסף אלקים את חרפתי', שמים חז"ל בפיה של רחל, '...ולא קנאתי בה ולא הוצאתיה לחרפה, ומה אני שאני בשר ודם עפר ואפר, לא קנאתי לצרה שלי ולא הוצאתיה לבושה ולחרפה... (איכה רבה, סוף פתיחתא כד)'. ומקום שחטאה רחל בתרפים חטא של אָוֶן, שמים חז"ל בפיה (שם), 'ואתה מלך חי וקיים רחמן מפני מה קנאת לעבודת כוכבים שאין בה ממש והגלית בני...! ברור שלא נעלמו מחז"ל חטאיה של רחל, אלא מתוך תשומת לב לחטאיה וכדי להדגיש את דמותה לאור תשובתה שבסופה, הפכו חז"ל את חטאיה לזכויות.

מעניין להשוות את רחל לעקרה אחרת - חנה. גם שם יש שתי נשים, לאחת ילדים ולשנייה לא, והעקרה אהובה על בעלה. אך תגובת חנה שונה לחלוטין - היא אינה מתלוננת לבעלה, לא מנסה למצוא פתרונות אחרים, אלא מתפללת תפלה אמיתית. ניתן אולי לומר שחנה אשת אלקנה האפרתי, מבני בניה של רחל, למדה את לקחה מרחל אמה.

נדלג שוב, לפרשת ויחי. יעקב לקראת מותו נפגש עם יוסף פעמיים. בפעם הראשונה, מצווה אותו שיקברו לא במצרים אלא בכנען (מז, כט-לא). בפעם השנייה (מח, א-ז), מוסר לו את ברכת זרע וארץ בשם קל שקי של האבות; מקבל את אפרים ומנשה כבניו לענין נחלה; ומזכיר את מיתת רחל וקבורתה. נתקשו המפרשים בטעם אזכור זה. במפרשים נתנו שני טעמים. האחד, שכיוון שביקש יעקב מיוסף לקברו בארץ, אומר לו שלא יכעס על שלא קבר את רחל במערת המכפלה עם יתר האבות, כיוון שמתה עליו בדרך ולא היתה לו ברירה. טעם זה קשה, שלפי זה פסוק זה אינו מתקשר לענין שלפניו אלא לענין קבורת יעקב, שנזכר כמה פסוקים קודם לכן בפגישה אחרת עם יוסף, ומקומו שם. הטעם השני הוא, שיש קשר אסוציאטיבי לברכת זרע וארץ בשם קל שקי שמסר עתה יעקב ליוסף, שנתנה לו באותו הדרך. אך טעם זה נראה חלש ולא מספיק.

נראה, שאת מאבקה של רחל עם אחותה, יש לראות על רקע הדורות הקודמים של האבות. תמיד היה צד אחד של המשפחה שנדחה מעם ישראל ומלנחול בארץ, ויתכן שהמאבקן של האמהות היה מי ישאר ומי ידחה. ובעקבות המעשים של רחל, עלה במחשבה שצריכים בניה של רחל להדחות מעם ישראל. התוצאה הישירה של מחשבה זו היא שלא ינחלו בני רחל בארץ. כך

אולי חשבו גם האחים שמכרו את יוסף למצרים (המניע אמנם שנאתם לו, אך ההצדקה כנ"ל). אך מפני שעשתה רחל תשובה, זכתה להכלל בישראל ולנחול בארץ. יעקב רצה להדגיש זאת ולכן ציין את מקום קבורתה בארץ במצבה בולטת, וטורח הכתוב לציין, 'היא מצבת קברת רחל עד היום (לה, כ)'. המצבה היא עד לבני אדם כי כאן עשתה תשובה וכי מקומה של רחל כאן בארץ, ואע"פ שלא זכתה להקבר עם יתר האבות. המחשבה שבני רחל נדחו התחזקה לאור העובדה שהיה יוסף מנותק מהמשפחה שנים רבות ובניו נולדו לו מאשה מצרית בפגישתו עם יוסף, שוב רוצה יעקב לחזק את מעמדו של יוסף בין האחים. לשם כך הוא מוסר לו את ברכת הזרע והארץ של האבות ומבטיח לו נחלה, ואף נחלה יתירה, בארץ. ובהקשר זה מציין יעקב את קבורת רחל 'בארץ כנען', תוך ציון המקום המדוייק, כעד שיצר יעקב על מקומם של רחל ובניה בארץ.

ירמיהו מתאר את בכיית רחל על הגלות והבטחת ה' כי בזכותה עוד ישובו הגולים: 'כה אמר ה': קול ברמה נשמע, נהי בכי תמרורים, רחל מבכה על בניה, מאנה להנחם על בניה כי איננו. כה אמר ה': מנעי קולך מבכי ועיניך מזמעה, כי יש שכר לפעולתך נאם ה' וישבו מארץ אויב. ויש תקוה לאחרייתך נאם ה' וישבו בנים לגבולם (לא, יד-טז)'. רחל, שזכתה לנחול בארץ, בוכה על שבניה עוזבים את הארץ בחטאם. ה' מנחם אותה, שכשם שהיא שבה מחטאה וזכתה לנחול בארץ, כך בניה עתידים לשוב לארץ. וזהו 'שכר לפעולתך', שבזכות תשובתה של רחל, זוכים בניה לנחול בארץ. רחל היא הסמל והדוגמא לישראל השבים לארצם בזכות התשובה. מעניין, שכאשר חז"ל מתארים את בקשת הרחמים של רחל על ישראל, שם הם שמים בפיה הכחשת עבודה זרה: 'באותה שעה קפצה רחל אמנו לפני הקב"ה ואמרה... ואתה מלך חי וקיים רמחן מפני מה קנאת לעבודת כוכבים שאין בה ממש והגלית בני ונהרגו בחרב ועשו אויבים במ כרצונם? מיד נתגלגלו רחמיו של הקדוש ברוך הוא ואמר, בשבילך רחל אני מחזיר את ישראל למקומן. הדא הוא דכתיב, כה אמר ה' קול ברמה וכו' (איכה רבה סוף פתיחתא כד)'. התשובה מחטאיה היא שמגלגלת את רחמיו של הקב"ה על ישראל.

מיד בהמשך שם בירמיהו, מתוארת תשובת ישראל המכונים שם אפרים, הלא הוא נכדה של רחל, וקבלת תשובתם על ידי ה': 'שמוע שמעתי אפרים מתנוודד, יסרתני ואוסר כעגל לא למד, השבני ואשובה כי אתה ה' אלקי. כי אחרי שובי נחמתי, ואחרי הודעי ספקתי על ירך, בשתי וגם נכלמתי כי נשאתי חרפת נעורי. הבן יקיר לי אפרים אם ילד שעשעים, כי מדי דברי בו זכר אזכרנו עוד, על כן המו מעי לו רחם ארחמנו נאם ה' (יז-יט)'. [מעניין, שמהפסוק 'כי אחרי שובי נחמתי' לומד הרמב"ם (תשובה ב, ב) שנחמה על שעבר באה לאחר עזיבת החטא. כך עשתה גם רחל, שהסירה את אלהי הנכר ואחר כך הביעה נחמה כשמתה בלידתה]. גם אפרים, כמו רחל אמם, עתידים לעשות תשובה ולשוב בזכותה לארץ.